

از : دکتر خسرو فرشید ورد

نقد شعر فارسی

تشبیه و استعاره

در شعر حافظ

مقدمه - پژوهش در باره تشبیهات و استعارات حافظ گامی است بلند در نقد شعر این شاعر بزرگ و سحر آفرین و راهیست برای رسیدن به اسرار زیبایی کلك خیال انگیز و خامه افسونکار او زیرا تشبیه و استعاره از عوامل عمده زیبایی و آرایش سخن است بطوریکه هیچ قطعه شعر دل انگیزی را نمی توان یافت که از تشبیه و استعاره خالی باشد .

بحث دقیق در باب تشبیهات و استعارات حافظ مستلزم نوشتن کتابیست بزرگ زیرا در اکثر ابیات او دست کم دو یا سه تشبیه و استعاره وجود دارد و در نتیجه شماره تشبیهات او جمعاً به بیست یا سی هزار خواهد رسید که بررسی آنها از جنبهها و جهات مختلف کاریست عظیم که مستلزم صرف ماهها بلکه سالها وقتست زیرا تشبیه و استعاره را از این جنبهها می توان در دیوان حافظ مطالعه کرد :

۱- از نظر تازگی و ابتکار و تقلید و تکامل تشبیه (۱). ۲- از نظر موضوع. ۳- از نظر زیبایی و قوت و رسائی. ۴- از لحاظ قراوانی و کمی تشبیهات در دیوان او. ۵- از نظر ساختمان و رابطه آن با زیبایی و قوت تشبیه. ۶- از لحاظ حسی و عقلی بودن تشبیهات و استعارات. ۷- از نظر ادات تشبیه. ۸- از نظر حذف یکی از دو طرف تشبیه و ایجاد استعاره. ۹- از نظر وجه شبه و وجه جامع. و تازه این همه را می توان از دو جنبه توصیفی و تطبیقی در مطالعه آورد. جنبه توصیفی یعنی مطالعه هر يك از این امور در دیوان حافظ بدون توجه به کار دیگران و مطالعه تطبیقی یعنی مقایسه موارد یاد شده با آثار شاعران دیگر.

به پایان بردن این کار بزرگ مستلزم چهار تحقیق عظیم است: یکی بدست آوردن نسخه‌های معتبر از دیوان حافظ و تصحیح دقیق آن. دوم تدوین معانی و بیان و بدیع و نقد شعر فارسی. سوم پژوهش دقیق درباره تشبیهات و استعارات حافظ از لحاظ توصیفی و تطبیقی، و چهارم یافتن شیوه خاص این نایفه ادب از نظر بکار بردن تشبیهات و استعارات. و چون هیچ يك از کارهای اساسی یاد شده که هر يك مستلزم ماهها یا سالها صرف وقتست صورت نگرفته در این مقاله نمی توان چنانکه باید حق مطلب را ادا کرد بنا بر این آنچه عرضه می شود اندک است از بسیار و دورنمایست از آنچه باید باشد:

شرمان باد ز پشمینه آلوده خویش

گر بدین فضل و هنر نام کرامات بریم

ناچار در اینجا تنها به بحث توصیفی و تطبیقی مختصری درباره تشبیهات حافظ که توأم با یکدیگر است می پردازیم و در ضمن نظرهایی هم در باره شیوه

۱- «تشبیه» در این مقاله گاهی به معنی عام و وسیعی گرفته شده است

که شامل استعاره نیز می شود.

خاص حافظ در آوردن تشبیه و استعاره به دست می‌دهیم ولی البته باید اعتراف کنیم که چون آن چهار کار عظیم صورت نگرفته است، این نظرها هم قاطع نخواهد بود و از مرحله حدس تجاوز نخواهد کرد.

ضمناً باید دانست که این بحث با تمام نارسائی‌های خود بر پایه صد هزار تشبیه و استعاره شاعران ایران استوار است.

ما در اینجا ابتدا خلاصه تحقیقات بعمل آمده در باره تشبیهات حافظ را می‌نویسیم و حاصل آن را به اختصار باز می‌نمائیم سپس قسمتهای و بخشهای از خلاصه‌ها را با تفصیل بیشتر چاپ می‌کنیم (۱)

مجملی درباره تشبیهات و استعارات حافظ

الف - ساختمان تشبیه در شعر حافظ

بیشتر ساختمانهای تشبیهی در دیوان حافظ همانهاییست که در شعر دیگران هم دیده می‌شود اما بعضی از ادات تشبیه که در شعر سبک خراسانی بکار می‌رفته (مانند چنانچون، ایدون چون، چنان به‌معنی مانند و غیره) به‌مقتضای تغییر سبک در شعر حافظ بکار نرفته است. تشبیهات بدیع و زیبایی حافظ را بیشتر باید در این ساختمانهای تشبیهی جستجو کرد:

۱- تشبیهات جمله به جمله و تشبیهات مرکب.

۱- موضوع سخنرانی نگارنده در کنگره سعدی و حافظ شیراز (اردیبهشت ۱۳۵۲) و تشبیه و استعاره در دیوان حافظ، بود که حاصل تحقیق درباره آن به صورت کتابی درآمد که خلاصه آن در کنگره عرضه شد و اینک نیز آنچه از نظر می‌گذرد قسمتهای از آن کتابست.

- ۲- تشبیهات و استعارات مقید (مانند شمشاد خوش خرام ، سرو صنوبر خرام ، افلاطون خم نشین و غیره) .
- ۳- تشبیهاتی که مشبه به بدل از مشبه است .
- ۴- استعاره‌های مکینه‌ای که با استعاره حقیقی توأمند .
- ۵- استعاره‌های مکینه‌ای که لوازم و قرینه آنها فعلیست که خود استعاره حقیقیه تبعیه است .
- ۶- تشبیهاتی که دارای وجه شبهی نا آشنا و تازه و بدیع است و آن وجه شبه در کلام ذکر شده است .
- ۷- تشبیه مشروط و تفضیل در حافظ یا نیست و یا کمست .
- ۸- استعاراتی که با این و آن می‌آیند .

ب - تازگی تشبیهات حافظ

در دیوان حافظ تشبیهات مفرد به مفرد تازه یا نیست یا اندکست بلکه ابداع حافظ در اینگونه تشبیهات توأم کردن آنهاست با افسونکاریهایی که ما آن را آرایش تشبیه می‌نامیم . به عبارت دیگر حافظ بیشتر تشبیهات دیگران را گرفته و آنها را تکامل داده و زیبا ساخته است .

زیباسازی و تکامل تشبیه در شعر حافظ از این راهها صورت میگیرد :

- ۱- توأم شدن تشبیه با اندیشه‌های ژرف و عرفانی حافظ .
- ۲- آرایش تشبیه با صناعات و محسنات ادبی دیگر که خود عبارتند از :
- ۳- فصاحت و بلاغت . ۴- تشبیه و استعاره دیگر . ۳- مراعات نظیر .
- ۴- تضاد . ۵- تجنیس . ۶- تلمیح . ۷- ارسال مثل .
- ۸- اقتباس . ۹- اغراق . ۱۰- تأکید . ۱۱- ایهام تناسب .

۱۲- ایهام تضاد . ۱۳- ذوالمعنیین و ایهامهای دیگر . ۱۴- حسن تعلیل و غیره .

از این صناعات آنچه خاص حافظست ایهام تناسب و ایهام تضاد و ذوالمعنیین و ایهامات دیگر و حسن تعلیل است و گرنه توأم شدن تشبیه با صناعات دیگر اختصاص به حافظ ندارد و در شعر شاعران دیگر هم دیده می‌شود .

قسمتی از نوآوری حافظ در تشبیه و استعاره در فصل ساختمان تشبیه نیز مورد بحث قرار گرفت که نیازی به تکرار آن نیست . تشبیهات ترجیحی و تأکیدی و اغراقی یکی از زیباترین اقسام تشبیهات حافظ است و غزل و کمرشهای کن و بازار ساحری بشکن ، شاید زیباترین و بهترین نمونه برای اینگونه تشبیهات در شعر فارسی باشد و همچنین تشبیهات غیر مستقیم حافظ مثل اعلائی اینگونه تشبیهات در زبان فارسی است .

ج- تکرار و تنوع در تشبیهات حافظ

در حافظ تشبیهات مکرر فراوانست چه آنهایی که از قدیم‌ترین زمانها به وسیله دیگران هم بسیار تکرار شده‌اند و از کثرت استعمال جنبه زیبایی خود را از دست داده‌اند مانند تشبیه لب به لعل و گیسو به کمند و قد به سرو و چه آنهایی که خود حافظ فراوان تکرارشان کرده است مانند تشبیه ابرو به محراب . بهر حال حافظ هم مانند سعدی و فردوسی این نبوغ را داشته است که تشبیهات مبتذل و مکرر را به شکل زیبایی بکار برده و آنها را دوباره آفریده و در آنها جان تازه‌ای دمیده است بطوریکه هر کس فکر می‌کند این تشبیهات مکرر را نخستین بار او بکار برده است . خواننده این تشبیهات مکرر را در هر شعری از حافظ که ببیند و از هر زبانی که بشنود نامکرر و بدیع می‌پندارد .

با اینحال در حافظ تشبیهات کم استعمال و بدیع و نامکرر هم دیده می‌شود. باری حافظ تشبیهات نادر و نا آشنا و بدیع را به شکل آفسون آمیزی بکار می‌برد و تشبیهات مکرر را دوباره می‌آفریند و آنها را زیبا و نامکرر جلوه می‌دهد بطوریکه مکررات او هم زیباست.

د - انحطاط تشبیه در شعر حافظ - تشبیه مبتذل و مکرری که در شعر حافظ زیبا نشده باشد کمست اما نایاب نیست و این در موردیست که خواهی از سبک خود عدول کرده و به سبک سعدی نزدیک شده است اما در این موارد هرگز به او نرسیده است. مانند تشبیهات غزلی که با ردیف « فرخ » دارد و یا تشبیهات غزل « ای رخت چون خلد ولعلت سلسبیل »، همچنین گاهی بر اثر تکلف و صنعت پردازی و تراکم تشبیهات، کلام حافظ سنگین می‌شود و درخشندگی و شفافیت خود را از دست می‌دهد و تاریک و مبهم به نظر می‌رسد. این موارد کمیابست و آنجائیست که خواهی به سبک هندی نزدیک شده است.

توضیح: در شماره پشین مجله نام آقای محمد علی برهانی اشتبهاً محمد برهانی چاپ شده بود که بدینوسیله اصلاح میشود.